

V Mehaničko kretanje stanovništva (migracije)

Migracije ili mehaničko kretanje stanovništva u sadržinskom i metodološkom pogledu predstavljaju najkompleksniju komponentu razvitka stanovništva. Podsetićemo se da na kretanje i razvitak jedne populacije utiče prirodno kretanje i obnavljanje stanovništva (prirodni priraštaj) i migracije (imigracije i emigracije).

Stanovništvo sveta, posmatrano kao jedna celina, danas se pretežno razvija pod delovanjem prirodnog kretanja, tj nataliteta. Međutim, u najrazvijenijim delovima planete, Evropi, Severnoj Americi, Novom Zelandu, Australiji, demografski razvitak teče posve različito. Migracije imaju dominantan i odlučujući značaj kao faktor porasta, ali i menjanja struktura stanovništva (starosno – polne, bračne, ekonomskih, kulturno–antropoloških, etničkih, religijskih i sl). Tako na primer, procenjuje se da se SAD godišnje uvećavaju za preko milion imigranata¹, što je najveći priliv u njenoj dosadašnjoj istoriji.

Pojam «migracija» odnosi se na *prostornu pokretljivost* ili prostornu mobilnost stanovništva, tako da su osnovni elementi potrebni za opis migracija: *stanovništvo, prostor i vremenska jedinica*.

Ujedinjene Nacije definišu migracije kao «...oblik prostorne pokretljivosti između jednog geografskog dela i drugog, podrazumevajući pod tim *trajnu promenu mesta stanovanja*». Pri tome, geografsku ili prostornu pokretljivost treba razlikovati od društvene pokretljivosti ili pak od profesionalne pokretljivosti ili «građenja karijere» (socijalna mobilnost).

U domaćoj stručnoj i naučnoj literaturi, migracija označava svaku promenu mesta stanovanja bez obzira na trajanje i distancu. Za razliku od međunarodnih definicija koje u određenju ovih kretanja polaze od trajnih promena mesta stanovanja (stalne migracije), u domaćoj stručnoj literaturi, uključene su i posebne vrste migratornih kretanja (kratkotrajnih putovanja) kao što su: dnevne, privremene i povremene (sezonske promene) mesta boravka, povezane sa obavljanjem radnih aktivnosti.

¹ Reč je o useljavanju mnogo većem nego u periodu najvećih imigracija (1901-1910), kada se doseljavalo manje od 900 000 ljudi godišnje (Đurđev, 2004)

Najveći problem u opisu i proučavanju migracionih kretanja predstavlja preciznost podataka. To se odnosi kako na unutrašnje migracije (preseljavanja unutar iste teritorije, republike, države), ali još više kada je reč o prelasku međunarodnih granica (spoljnim migracijama).

Izvori podataka o migracijama jedne populacije predstavljaju: *popis stanovništva, demografske statistike, registri i ankete*.

Popisi su velike statističke akcije, koje se sprovode periodično, na svakih deset godina. U njima se ne registruju procesi preseljenja (događaji) već se o ovim kretanjima, informišemo posrednim putem, na osnovu migracionih osobina stanovništva, kao i demografskih i ostalih ekonomskim obeležja migranata, «lica na privremenom radu u inostranstvu» i članova njihovih porodica (tabela 1).

Tabela 1. Lica na privremenom radu u inostranstvu prema školskoj spremi, Republika Srbija, 1971-1991 (u %)												
	Republika Srbija			Centralna Srbija			Vojvodina			Kosovo i Metohija		
	1971	1981	1991	1971	1981	1991	1971	1981	1991	1971	1981	1991
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bez škole i 1-3 r. o.š	9,2	7,7	4,2	8,5	6,6	4,1	7,3	9,6	4,1	17,3	10,1	6,9
4-7 r.o.š	45,5	36,3	24,3	49,4	43,3	25,7	37,3	19,6	18,6	46,7	26,9	17,9
Osnovna	20,4	31,8	35,2	17,7	26,5	35,2	22,1	36,7	34,1	29,0	51,6	41,8
Srednja	21,0	19,6	25,1	20,1	18,6	24,3	28,5	28,2	29,6	5,7	10,6	22,5
Viša i vss	1,8	2,6	6,2	2,5	3,1	6,6	1,3	2,3	5,0	0,2	0,7	2,7
Nepoznato	2,2	2,0	8,2	1,8	1,9	4,1	3,5	3,6	8,6	1,1	0,1	8,2
Izvor: Popisi stanovništva odgovarajućih godina, Beograd:SZS												

Podaci iz tabele 1 ukazuju na znatno povoljniju obrazovnu strukturu emigranata iz Srbije 1991 u odnosu na 1971. Na svim delovima teritorije Republike smanjuje se udeo lica bez školske spreme ili sa nepotpunom osnovnom školom, a shodno tome, povećava udeo srednjeg, a naročito, viših nivoa obrazovanja.

Metodološki problemi vezani za sistematsko praćenje ovih kretanja proizlaze iz 2 osnovna razloga: 1) periodičnosti popisa tj velike vremenske distance od prethodnog do narednog popisa, u kome se status imigranta ili azilanta može više puta promeniti, ili pak neko od njih može i umreti (uticaj mortaliteta); i 2) iz samog načina prikupljanja informacija. Naime, podaci o emigrantima se dobijaju na osnovu subjektivne izjave

rođaka ili članova domaćinstva lica koje je odsutno, a koji mogu biti netačni ili proizvoljni. Otuda se opravdano dovodi u pitanje verodostojnost podataka popisa.

Problem sa registracijom migranata naročito je izražen u burnim društvenim vremenima kada se migraciona kretanja pojačavaju, pri čemu se prepliću ekonomski i humanitarni razlozi (Bobić, 2005). To je konkretno bila sudbina stanovništva bivše Jugoslavije nakon krvavog raspada 1991, koji je prouzrokovao brojne oružane sukobe na prostorima nekada konstitutivnih republika (Slovenije, Hrvatske, BiH), sankcije međunarodne zajednice i bombardovanje Kosova I Metohije, Srbije i delom Crne Gore 1999². Zbog toga već više od 1 decenije traje politička nestabilnost u regionu Balkana i jugoistočne Evrope. Srbija za sve to vreme prolazi kroz veoma usporenu ekonomsku transformaciju, praćenu padom ekonomske aktivnosti, zatim osiromašenjem velikih delova populacije. Svi ovi ovako dramatični i brojni društveni događaji i procesi proizveli su i intenzivna preseljavanja stanovništva, o kojima *de facto* ne postoji sistematična evidencija. Takođe, izostala je direktna evidencija emigranata koja je u nadležnosti saveznih organa, pa ni podatak o spoljnoj migraciji nije validan (Predojević, 1999)

Demografske statistike beleže unutrašnje migracije u okviru jedne određene teritorije. Podaci se dobijaju na osnovu izjave građana i dokumenata o prijavi/odjavi prebivališta, koje se predaju nadležnim intitucijama. Reč je o pokušaju redovnog, godišnjeg statističkog praćenja preseljavanja stanovništva na nivou cele SR Jugoslavije počev od 1988. godine. Međutim, validnost podataka je problem i sa ovim izvorom, budući da mnoga lica menjaju svoje mesto boravka, a da se prethodno ne odjave odnosno ne prijave na novoj adresi, što je posebno rašireno ponašanje u neregularnim vremenima (usled emigracije, straha od mobilizacije, rizičnih poduhvata u privatnom poslu i sl).

Registri su izvori u kojima se beleže bitni događaji u životu stanovništva. Najstariji registri su crkvene knjige u kojima su se beležili podaci o rođenju, umiranju, sklapanju braka. Danas se ti događaji beleže u matičnim knjigama, pri opštinama. U savremenom svetu smatra se da su registri o migracijama najpotpuniji izvor podataka o

² Migracije na tlu nekadašnje zajedničke jugoslovenske države bile su neodvojivi ne samo njene prošlosti već i za sve vreme njenog trajanja, u tesnoj vezi sa etničkom strukturom stanovništva i njenim promenama tokom vremena (o tome detaljnije pogledati u studiji prof Ruže Petrović (1987) *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*.

ovom tipu kretanja, ali čak i među razvijenim zemljama sveta malo je njih u kojima se oni uredno vode³.

Usled problema vezanih za sistematičnost i tačnost podataka o migracijama, ankete se pokazuju kao važan izvor podataka. Istraživanje na uzorku populacije je posebno pogodno zbog mogućnosti da se prouče dublji razlozi i motivi migracionih kretanja⁴. Proučavanje savremene pojave «odliva mozgova» ili «brain drain-a»⁵, koja je zahvatila sve države moderne epohe, posebno zemlje u razvoju i bivše socijalističke države nakon rušenja Berlinskog zida krajem XX veka, oslanja se pretežno na procene stručnjaka i ankete⁶.

Migraciona statistika stranih zemalja može da posluži kao jedan od komplementarnih izvora evidencije o *spoljnoj migraciji*⁷.

Kao posredan izvor mogu da posluže i domaće statistike radne snage. Ako se u određenom periodu registruje pad zaposlenosti, a da istovremeno u tom istom obimu nije porasla kategorija lica koja traže posao, može se, uslovno, u regularnim društvenim prilikama, pretpostaviti da se jedan njihov deo «izgubio» među licima koja su emigrirala (Predojević, 1999)

³ Od bivših jugoslovenskih republika Slovenija jedina vodi registre o migracijama u kojima svaki stanovnik ima svoj karton u kome se beleže podaci o promeni mesta stanovanja (odjavi i prijavi prebivališta).

⁴ Na primer ankete o iseljavanju Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije tokom 1980-tih godina, koja je ukazala na dominantne neekonomske motive iseljavanja, tj prisilni karakter migracija (Petrović, R i Blagojević, M, 1989, Blagojević, M, 1991)

⁵ «Brain drain» je pojam koji se odnosi na egzodus visokoobrazovanih stručnjaka, prvi put upotrebljen u Velikoj Britaniji 1960tih da se označi masovni odlazak domaće elite u SAD; «brain gain» označava korist koju zemlja domaćin ostvaruje, imajući u vidu da nije imala troškova za školovanje, obuku i njihov humani kapital; «Brain waste» se odnosi na gubitak koji nastaje kada emigranti stručnjaci ne mogu da se zaposle adekvatno svojim znanjima i umećima, već obično ispod njih, čime nastaju 3-struki gubici, za zemlju porekla, destinacije i njih same; «brain re-gain» se odnosi na mogućnost neke vrste saradnje i razmene emigranata i zemlje porekla, uključujući i nadu u povratak; «brain flight» označava masovan odliv kadrova iz zemalja, sve se više upotrebljava zbog masovnosti migracionih tokova iz zemalja u razvoju (Predojević, 1999)

⁶ Silvano Bolčić je ocenio da je tokom prve polovine 1990tih godina Srbiju napustilo oko 30 000 visokoobrazovanih stručnjaka, odnosno oko 220 000 svih sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem. (Bolčić, 2002). Drugi stručnjaci su procenili da je zajedno sa ostalim manje obrazovanim delovima populacije i članovima njihovih porodica broj emigranata iz Srbije dostigao broj i do 400 000 lica.

⁷ Prema nekim izvorima, još pre raspada zajedničke jugoslovenske države, iz nje se svake godine iseljavalo oko 250 000 stručnjaka tehničke struke u prekomorske države, odnosno za 25 godina, oko 30 000 visokostručnih kadrova i stručnjaka. Među njima bilo je više od 50 vrhunskih naučnika (Grečić, 1995, nav prema Predojević, 1999)

2. Teorije o migracijama

Migraciona kretanja nastaju usled geografske neravnomernosti u rasporedu: prirodnih potencijala, fizičkog i ljudskog kapitala, institucija, tradicije i kulturnih prilika, što sve rezultira nejednakim tempom ekonomskog razvoja. Kretanja ljudi podstaknuta su i kretanjem kapitala i usluga i obrnuto (tj premeštanjem sa teritorije na teritoriju radi efikasnog korišćenja) ili pak, njihovom koncentracijom na određenom prostoru (Đurđev, 2001).

Istaživanja migracionih tokova su izražena ne samo kod nas, već i u velikim imigracionim državama (obe Amerike i Australija) koje su i naseljene zahvaljujući upravo velikim migracionim talasima u ne tako davnoj prošlosti. Ostavljajući po strani velike migracione struje, svaki akt slobodne migracije je rezultat individualne odluke i motivisan je određenim razlozima. U osnovi, izdvajaju se 2 velike grupe faktora koji utiču na seobe: privlačni (*pull factors*) i odbijajući (*push factors*). Teoriju «push i pull» faktora formulisao je Donald Bogue (Bogue, D, 1969). Njegova klasifikacija privlačćih i potisnih faktora je sledeća (Đurđev, 2001):

«Pull» faktori:

1. Bolje mogućnosti za zapošljavanje pojedinca u svojoj struci ili za ulazak u željenu struku;
2. Mogućnosti sticanja većeg dohotka;
3. Prilika za specijalizacijom ili obukom, na primer mogućnost fakultetskog obrazovanja;
4. Pogodnosti koje pruža okolina i životni uslovi: klima, stanovanje, škole i drugi socijalni kapaciteti i institucije;
5. Zavisnost - pokretljivost srodnika ili verenika, kretanje za hraniocem ili verenice za partnerom (danas se to naziva «reunifikacijom porodice»);
6. Primamljivost novih ili drugačijih aktivnosti, okoline ili ljudi kao što su: kulturne ili rekreacione mogućnosti velikih gradova za stanovnike sela ili malih gradova.

«Push» faktori:

1. Opadanje prirodnog bogatstva ili njegove cene, smanjenje potražnje za određenim proizvodom ili za uslugama određene industrije; iscrpljenost rudnika, šumskih bogatstava ili poljoprivrednih resursa;

2. Gubitak posla usled otpuštanja zbog nestručnosti ili opadanja potrebe za određenom strukom ili zbog mehanizacije i automatizacije operacija koje su ranije izvođene uz radno intenzivne procese;

3. Ugnjetački ili represivan diskriminatorski tretman zbog politike, religije, etničkog porekla, ili bilo kog drugog članstva (azilanti i druge grupe prisilnih stranaca);

4. Otudjenje od zajednice jer se pojedinac više ne slaže sa preovlađujućim verovanjima, običajima ili načinom ponašanja – ili među svojom porodicom ili među zajednicom;

5. Odlazak iz zajednice zbog katastrofa: poplava, požar, rat, suša, zemljotres ili epidemija (primer Černobilja i dr, kao i izbeglištvo)

Pre Donalda Bogue-a, autori su veću pažnju posvećivali pridavana strukturama (osobinama) a manje razlozima migranata. Prvi impuls razvoju teorije migracije beleže se u radovima Earnst George Ravenstein-a (1834-1913) «The Laws of Migration» (Zakoni migracije, objavljeni od 1885-1889) (Đurđev, 2001)⁸:

1. Većina migranata seli se na kraćim distancama, a sa povećanjem distance opada broj doseljenika;

2. Migracije se odvijaju po etapama: seosko stanovništvo prvo se doseljava u najbliže veće mesto, a zatim gravitira ka naprednijim gradovima;

3. Kod migracija na veće distance migranti se slivaju u velike trgovačke i industrijske centre;

4. Svakom migracionom toku odgovara kontratok;

5. Priroda grada manje je migratorna od seoske;

6. Žene su pokretljivije među migrantima na kraće distance;

7. Većinu migranata čini odraslo stanovništvo, porodice retko migriraju izvan njihovog zavičaja;

⁸ Postoje još druga, brojna teorijska uopštavanja o migracionim kretanjim, kao na primer: Everett S. Lee (1966), Zaslavska, 1973, Horev, Čapek, 1978, Zipf, 1946, Stouffer, 1940 (ekonometrijski model), Todaro, 1980, Ira S. Lowry, 1990 i dr.

8. Veliki gradovi rastu više zbog migracija nego zbog prirodnog porasta;
9. Obim migracija se povećava, kako se industrija i trgovina razvijaju a transport poboljšava;
10. Glavni pravac migracija je iz poljoprivrednih područja ka industrijskim i trgovačkim centrima;
11. Glavni uzrok migracija su ekonomski razlozi iako ih izazivaju i drugi.

Slično, i Everett S. Lee (1966), nabroja različite faktore koji vode ka odluci o migriranju:

1. Faktore povezane sa područjem porekla;
2. Faktore povezane sa područjem doseljavanja;
3. Dodatne prepreke; troškovi preseljenja i sl
4. Lične faktore.

Li je istakao činjenicu da se migranti kreću uhodanim tokovima, a osim toga, uz svaki tok formira se kontratok, kretanje drugih grupa u kontrasmeru.

Važna odlika migracije jeste njihova selektivnost (Wertheimer – Baletić, 1973, 1999). Reč je o statističkoj povezanosti osobina migrantske populacije: tj većoj pokretljivosti lica određene starosti, pola, bračnog stanja i porodičnih karakteristika, obrazovanja i zanimanja. Tako, na primer, dok su u spoljnim, ekonomskim migracijama ka zemljama Zapadne Evrope tokom 1960-tih godina prošlog veka pretežno učestvovala lica nižeg obrazovanja i kvalifikacija (radničkih zanimanja), migracije u savremenom društvu globalizujućih tendencija podstiču na migracije, mlade, visokoobrazovane stručnjake (elektroničare, informatičare, lekare, farmaceute i sl), što je počev od 1990-ih pa i danas, izazvalo i dalje izaziva brojne negativne efekte po ekonomiju i društvo u Srbiji, pojava poznata kao «odliv mozgova» («brain drain»).

Ipak, najjača statistička veza pokazuje se između starosti i odluke o iseljavanju. Uzrast od 20-40 godine je najčešće vreme donošenja ovakvih odluka u životu pojedinca, što je sasvim logično imajući u vidu da je u tom periodu života najjače delovanje privlačćih ili «pull» činilaca, ali i sposobnost adaptacije na nove uslove života i rada.

Dok su u tradicionalnim ekonomskim emigracijama pretežno učestvovali muškarci, u savremenom postindustrijskom društvu, sve više mladih, visokobrazovanih žena participira u ovim kretanjima pa se govori o «feminizaciji» radne snage imigranata (Salt, J and Clarke, J, 2004)

U pogledu bračnog stanja i porodičnih odlika, uočena je tendencija da odluku o migriranju češće donose samci, tj lica koja nisu u braku, ili pak parovi bez dece.

Ekonometrijski model u proučavanju i objašnjenju migracije uključuje koncept tzv «dodatnih mogućnosti». Broj migranata koji prelaze datu distancu direktno je proporcionalan broju mogućnosti na kraju te distance, a obrnuto proporcionalan broju dodatnih mogućnosti na kraju te distance».

Todaro (1980) objašnjava migracije selo-grad u nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju kao odgovor na «ruralno – urbane razlike u očekivanim zaradama».

Kod nas je veliki doprinos proučavanju migracija dao *Jovan Cvijić*, rodonačelnik poznate antropogeografske škole. U proučavanju migracija on se koristio veoma razvijenom metodologijom, terenskim istraživanjima, razgovorom i anketom, porodičnim genealogijama, što mu je sve poslužilo da rekonstruiše tzv «metanastazička kretanja». Čuveni je njegov citat: «... izlazi da je počevši od kraja 14 veka pa kroz tursko vreme do naših dana, ispremeštano skoro sve stanovništvo na prostoru od Veleške klisure na Vardaru pa do Zagrebačke Gore. A glavnu masu tih što se kreću i naseljavaju čini dinarsko stanovništvo, čiji su glavni deo stari Rašani, narod srpske srednjevekovne države. Struje koje premeštaju stanovništvo sticale su se više od četiri veka u Srbiju: skoro isto vremena u Dalmaciju, prelazile su Dunav, Savu, Unu, Kupu, čak i Dravu, i naseljavale su Banat, Bačku, Baranju, Srem i Slavoniju, Hrvatsku, Štajersku, Kranjsku, prešle su na mnoga ostrva ili otoke Jadranskog mora, u Istru, u okolinu Trsta, čak neke slabe struje u Goricu. Prelazile su u Italiju. Poglavitito u Mlatačku oblast i u Abruce, zatim u Erdelj i južnu Rusiju.

Usled tih seoba je znatno izmenjen raspored naroda na Balkanskom poluostrvu. U mnogim oblastima je jedno stanovništvo smenjeno drugim, drukčijih osobina, negde drugog jezika, a često drukčijeg dijalekta. Nastala su ukrštanja stanovništva, koje se usled migracije izmešalo, i izvršili su se raznovrsni etnički i etnobiološki procesi, koji su umnogome izmenili etnički tip pojedinih oblasti: često je nestalo starog pokrajinskog ili

istorijskog srednjevekovnog narodnog tipa i obrazovao se nov etnički amalgam». (Cvijić, nav. prema Đurđev, B, 2001: 105)

«Kad se na karti prate i ucrtaju sva ta kretanja, dobijaju se kao sinteza selidbene i metanastazičke struje kojima su se kretali iseljenici iz zemlje matice, odakle su izlazili kao u rojevima u zemlju kolonizacije, gde su se nastanjivali. Metanastazičke struje su, dakle, apstrakcija vekovnog pravca kretanja iseljenika» (ibidem)

Najvažniji migracioni događaj moderne ere, po nekima možda i najveći u ljudskoj istoriji je velika seoba Evropljana. Reč je o velikom ekzodusu naroda iz Evrope u Ameriku i druge prekomorske teritorije, sa početkom u 16 veku, što je nastavak migracija iz vremena velikih geografskih otkrića i osvajanja, koji dostiže vrhunac početkom 20 veka, i proteže se sve do danas u nešto manjem obimu. Procenjuje se da je od početka ove migracije preko 60 miliona Evropljana emigriralo u prekomorske zemlje. Većina evropskih migranata je naselila Severnu Ameriku, najviše SAD (od 20-tak miliona lica rođenih u Evropi, koji su oko 1930 živeli u prekomorskoj Evropi, njih 14 miliona je živelo u Severnoj Americi, u SAD-u, oko 12 miliona, oko 5 miliona u Latinskoj Americi, u Argentini i Brazilu, više od 1 milion u Australiji i u Južnoj Africi, a kasnije i Izrael postaje destinacija evropskih emigranata).

3. Tipologija migracija

Važan aspekt u opisivanju i proučavanju migracija je pokušaj njihove klasifikacije. Razvrstavanje migracija u određene vrste je u toj meri složen zadatak zato što se motivi pojedinaca i društvenih grupa preklapaju, prelapaju iz jednih u druge, te je recimo veoma teško razdvojiti ekonomske od neekonomskih migracija (uključujući i prisilne), jer čak i kada je pokret stanovništva izazvan nekom netrpeljivošću, nasiljem, etničkim čišćenjem, uočena je tendencija da se ipak lica kreću ka teritorijama koje su u ekonomskom i socijalnom pogledu razvijenije od domicilne (primer naših poslednjih izbeglica koji su otišli u inostranstvo⁹, zatim u Vojvodinu i sl).

⁹ Procenjuje se da se broj srpskih izbeglica iz Hrvatske i BiH u državama zapadne Evrope, SAD i Australije kreće od 40-60,000 (Cvetković, 1998). Bilten UNHCR iz 1996 (Office of the Special Envoy, 10-11/1996) registrovao je da je među izbeglicama iz BiH u evropskim zemljama, najviše njih u Nemačkoj, oko 345,000, zatim u Švedskoj, 57,320, Švajcarskoj 25,000, Holandiji, 24,000, Danskoj, 19,500, Francuskoj,

U literaturi postoji tipologija migracija, koja se rukovodi određenim kriterijumima razlikovanja migracionih kretanja, kao što su: državne granice, vreme (trajanje) migracija, uzroci (motivi) migracija, dobrovoljnosti (voljnosti) migracije, kao i organizovanosti:

- 1) Prema kriteriju državnih granica razlikujemo: spoljnje migracije i unutrašnje migracije;
- 2) Prema kriterijumu vremena (trajanja) migracije, razlikujemo: definitivne (konačne) migracije; i privremene (sezonske, dnevne);
- 3) Prema uzroku, ekonomske i neekonomske;
- 4) Prema voljnosti, dobrovoljne i prisilne
- 5) Prema organizovanosti, organizovane i neorganizovane.

Dok je većina kriterijuma za razvrstavanje migracija manje više jednoznačna, osim možda u slučaju konačnosti kretanja (problem određenja privremenosti odnosno definitivnosti migracija), to se kod klasifikovanja uzroka nailazi na veće nedoumice. S jedne strane stoje čiste «ekonomske» migracije kao što su bili tokovi gastarbajtera sa juga na sever sve do 1970tih godina XX veka ili savremeni «odliv mozgova», a na drugoj, veoma brojne, neekonomske.

Elementarni primer neekonomskih činilaca su udadbene migracije ženskog stanovništva u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji (Petrović, R, 1987). Istraživanja i statistička empirijaska evidencija pokazuje da je u ovim kretanjima, obično na kraće distance najviše učestvovalo žensko stanovništvo.

Drugi vid ispoljavanja neekonomskih činilaca su kretanja na relaciji selo-grad, tesno povezane sa tokovima industrijalizacije i urbanizacije. Najzad tu spadaju i lični razlozi preseljavanja koji su vrlo složeni, a koji deluju kao inicijalna kapisla za pokretanje svih ostalih motiva (Petrović, 1987:15).

U savremenom svetu veoma su raširene neekonomske prisilne, izbegličke migracije ili tzv humanitarne seobe, motivisane borbom za goli opstanak sebe i svojih najbližih. Međutim, mnoga empirijska istraživanja, a posebno kvalitativna, pokazala su da

15,000, Luksemburgu, 15,000, Velikoj Britaniji, 13,000, itd, što je ukupno činilo oko 564,930 ljudi. U izveštaju nije naveden etnički sastav, ali se pretpostavlja da je najviše Muslimana. Takođe, u ovaj broj nisu ušli emigranti koji su utočište našli u SAD, Kanadi, Pakistanu i Australiji.

se iza spoljnjih migracija azilanata nalaze jaki ekonomski razlozi ili «pull faktori» država destinacija (Vuksanović, 2001)¹⁰.

Savremene visokorazvijene države Zapada pribegavaju tzv *menadžmentu migracija*, tj restriktivnim politikama ne samo kada je u pitanju selekcija poželjnih stručnjaka i humanog kapitala, već se često menjaju zakoni o pravu na azil stanovništa kojima je prethodno pruženo utočište¹¹.

Najnovija politika evropskih i drugih država prema azilantima sve se više orijentiše ka programima readmisije i/ili repatrijacije azilanata (akcija za povratak u zemlje porekla ili treće zemlje). Ona je u skladu sa: raspoloženjem domaćeg stanovništva (političkih birača), evidentnim porastom ksenofobije, izazvanim širenjem Evropske Unije na istok, jačanjem desničarskih pokreta, promenljivim uslovima na fleksibilnom tržištu rada, te pojačanom brigom o čuvanju spoljnih granica (Morokvašić, 2003).

4. Tranzicija migracija od predmodernih do savremenih društava pozne modernosti

Mehaničko kretanje stanovništva, tj migraciona kretanja i njihovi različiti tipovi tokom istorije, uključiv i najsavremenije, tesno su povezani sa socio ekonomskim, političkim i kulturnim kontekstom, na sličan način kao i što su sa njim povezani i procesi

¹⁰ Masovnji talas kretanja stanovništva zabeležen je u Evropi, 1980-tih godina, a posebno nakon pada Berlinskog zida, kojim je simbolično skinuta «gvozdena zavesa» između Zapada i Istoka, tj država tržišne i komandno-planske ekonomije. To je bio povod za pokretanje tri talasa od jugoistoka Evrope ka Zapadu, ali i ka drugim kontinentima¹⁰:

1) povratak pojedinih etničkih grupa na svoje autohtone ili matične teritorije (na primer sledeće četiri grupe: Jevreji, Nemci, Grci iz Kazahstana i Albanije i Turci iz Bugarske);¹⁰ 2) priključivanje svojoj etničkoj grupi koja se nalazi u nekoj stranoj zemlji (primer Roma i Jermena); 3) tzv međuregionalne migracije inicirane unutrašnjim problemima u zemljama u tranziciji (bivšeg socijalizma). Kao primer ovih *de facto* ekonomskih migracija navodi se da je nakon pada Berlinskog zida, u Poljsku, kao zemlju koja je bila najuspešnija u procesu ekonomske i socijalne transformacije, očekivan povratak sovjetskih građana poljskog porekla, kao i dolazak oko 2-3 miliona Rusa, Ukrajinaca, Belorusa, itd.

¹¹ Pravna rešenja o azilu se podložna čestim promenama, što govori o izvesnoj vrsti političkog voluntarizma, obzirom da država arbitrarno procenjuje kada treba oduzeti prava na zaštitu i pokrenuti postupak oko repatrijacije izbeglog stanovništva. Tako na primer V. Britanija je 5 februara 1996 uvela nov način regulisanja socijalne zaštite izbeglica koji se rukovodio podelom na 1) lica koja su zatražila azil odmah po dolasku u zemlju i 2) onih koji su ga potražila pošto su se prethodno naselila. Prema tom promenjenom Aktu o azilu i imigraciji samo prva kategorija izbeglica ima pravo da zatraži azil, kao i oni koji potiču iz zemalja označenih kao »zemlje dubokih socijalnih promena«. Povlastice će trajati do prve negativne odluke o na zahtev za dobijanje (obnavljanje) azila. Kao posledica takve političke odluke, u periodu januar-jun 1995 za 25% su opali zahtevi za dobijanje azila, a za 61% je porastao broj odbijenih (Vuksanović, 2001).

prirodnog kretanja stanovništva (natalitet i mortalitet), što je opisano u poznatoj teoriji demografske tranzicije Tompsona i Notešajna. Međutim, obzirom da je iz njihove teorije izostala migraciona komponenta, potrebno je uključiti i dopuniti sliku o prelazu iz tradicionalnog režima reprodukcije stanovništva u moderan tj savremeni režim. S tim u vezi, navešću *teoriju tranzicije migracije* američkog demografa Vilbura Zelinskog (1971)¹².

»Tranzicija u području migracije («migracijska tranzicija») označava prelaz od brojčano manjih i ograničenih oblika prostorne i socijalne mobilnosti stanovništva predmodernih društava, prema širim i diverzifikovanim oblicima migracije u savremenom društvu, pri čemu se redovno javljaju promene u jačini migracije i njenim oblicima (s obzirom na trajanje migracije, udaljenost, periodičnost, s obzirom na različita obeležja migranata u zemlji porekla i zemlji odredišta migracije)» (Zelinsky, 1971, nav prema Wertheimer-Baletić, 1999: 286).

Zelinski je uočio 5 karakterističnih faza ili tipova migracija povezanih sa tipom društva: 1) predmoderne, tradicionalne zajednice; 2) rana, tranziciona društva; 3) kasna, tranzicijska društva; 4) razvijena društva; 5) visokorazvijena društva.

U prvoj fazi, predtranzicijskih, predmodernih društava, pokretljivost stanovništva je relativna niska. Stanovništvo je sedentarno, vezano za određeni zemljišni posed i gotovo autohtono. Pojedinačna kretanja (koje autor naziva cirkulacijskim) vezana su za traganje za zemljišnim posedom, trgovinu, ratna dejstva, sklapanje braka (domazet, prizetko i sl).

U drugoj fazi, «ranog tranzicijskog društva» nastaje velika i prostorna i socijalna mobilnost ljudi. Stanovništvo je izrazito pokretljivo, što je povezano sa velikim društvenim promenama, razvojem kapitalizma, gradova, širenjem trgovine i saobraćaja, posedno interkontinentalnog. Zelinski izdvaja 5 bitnih tipova migracionih kretanja vezanih za početke modernizacije: a) migracije iz sela u gradove, ili unutrašnje migracije, tesno povezane sa deagrarizacijom i urbanizacijom; b) kolonizacije stanovništva u

¹² Teorija demografske tranzicije, koja u svom fokusu sadrži probražaj prirodnih procesa, nataliteta i mortaliteta, prirodnog priraštaja, kao i referentnih demografskih struktura, biće izložena u VII poglavlju. Objašnjenje promena u migracionim kretanjima, pre, nakon početaka i tokom modernizacije, ili tranzicija migracija, jedno je od bitnih nedostataka teorije demografske tranzicije kao jedinstvenog procesa preobražaja populacija. Tranzicija migracija će, zbog konzistentnosti izlaganja odgovarajuće tematske jedinice, biti prikazana na ovom mestu, ali čitalac, naravno, treba stalno da ima na umu, celinu procesa demografskog preobražaja, njegovih uzroka i posledica.

pogranične delove države, ukoliko postoji obradiva zemlja; c) emigracija, tj naseljavanje prekomorskih zemalja, novih kontinenta, Amerike, Australije, koji nude brojne «pull» šanse: zaposlenje, dobre zarade, prazna i velika prostranstva za naseljavanje itd; d) početak «gastarbajterskih» migracija, tj migracija kvalifikovane radne snage u prekomorske zemlje i inostranstvo uopšte; e) porast pojedinačnih, tj cirkulacijskih migracija. Pod ovim poslednjim Zelinski podrazumeva pojedinačna kretanja koja nisu deo nijednog posebnog tipa. Ove su migracije kratkoročne i učestale, a tu spadaju: nedeljna i sezonska putovanja učenika i studenata, praznične migracije, poslovna putovanja (danas posebno aktuelna u društvima pozne modernosti, koja zahtevaju ne samo visokostručnu, nego i mobilnu radnu snagu), kao i turistička (putovanja u egzotične destinacije i sl).

U trećoj fazi, tzv razvijene ili zahuktale modernizacije, prostorna pokretljivost stanovništva razvijenih zemalja Zapada imaju sledeća obeležja: a) kretanja selo grad se ublažavaju, ali i dalje su značajan deo migracionih strujanja; b) opada tzv kolonizacija pograničnih zona; c) masovna emigracija u prekomorske zemlje gotovo da prestaje i uvode se selektivne migracije tj useljavanje po određenim kvotama; d) najveći porast beleže pojedinačne ili cirkulatorne migracije.

Četvrtu fazu u razvoju migracija karakteriše tip prostorne pokretljivosti u društvima pozne modernosti: a) pad migracija selo grad i u apsolutnom i u relativnom izrazu; b) izražene unutrašnje migracije na nivou urbanih centara (manji grad - veći grad, periferija – centar i vice versa, varošica – metropola i sl); c) značajan porast imigracije jeftine, nekvalifikovane i polukvalifikovane radne snage iz nerazvijenih u razvijene zemlje; d) visok nivo trajnih migracija (bilo unutrašnjih ili spoljnjih); e) dalje pojačavanje cirkulacijske migracije, bilo da je povezana sa radom ili slobodnim vremenom, tj odmorom.

Kao što se vidi, u visokorazvijenim društvima pozne modernosti, pojavljuju se posve novi tipovi migracija: unutrašnje, povezane sa visokim standardom i razvijenom urbanom infrastrukturuom i mrežom komunikacija (svakodnevna putovanja privatnim automobilima iz mesta stanovanja, sa periferije ili predgrađa velikih gradova u centar, zbog posla), masovnost cirkulacijske migracija (učenika, studenata, menadžera, profesionalaca, turista). U novim, ekonomskim migracijama dominiraju «gastarbejtarske»

emigracije nekvalifikovane radne snage, ali i «brain drain» emigracije mladih, visokoobrazovanih, stručnjaka ka visokorazvijenim državama Zapada.

Najzad u petoj fazi, superrazvijenih društava ili društava pozne modernosti, očekuje se pre svega, nastavak ekonomske imigracije od nerazvijenih ka razvijenim državama sveta, koja je, faktični, zamenila velike emigracione talase, iz druge faze modernizacije. Reč je o «brain drain» migracijama stručnjaka, školovanih na vrhunskim univerzitetima nerazvijenih država i regiona sveta, ka razvijenim državama Zapada (SAD, Evrope, Australije, Japana, i sl) kao i migraciji nekvalifikovane, jeftine radne snage koja prihvata niže plaćene poslove, koje domaća radna snaga ne želi (primer Meksikanaca i drugih stanovnika Centralne Amerike, Karibljana, zatim, Kineza, Indusa, Pakistanaca u SAD-u, kao i Indusa, Afrikanaca u Londonu, Parizu i sl). U vezi sa tim očekuje se stroga politička kontrola granica i imigracije (restriktivni vizni režimi, zakoni povezani sa azilom, readmisijom i repatrijacijom u EU i slično).

Tehničko tehnološki progres povezan sa globalizacijom, tj ogromnim mogućnostima umrežavanja, koje pruža savremena kompjuterizacija (high tech) i Internet, bitno je promenio uslove života i rada. Mogućnost «rada od kuće» za računarom, dakle bez napuštanja stana, rad u «neformalne sate», (popodne, noću, vikendom) podstakao je novi trend u rastućem zapošljavanju žena, što, povratno, olakšava kontinuitet u njihovoj karijeri i usklađivanje sa obavezama u porodici i domaćinstvu. Time se smanjuju potrebe kako za 1) trajnim preseljenjem u novo prebivalište usled boljeg zaposlenja i napredovanja kao i 2) za cirkulacijskim migracijama, osim kada je reč o turističkim putovanjima tj odmoru¹³. Prema tome, većina preostalih migracionih kretanja u društvima pozne modernosti, svode se na kretanja između gradova i unutar gradova tj interurbana ili intraurbana (Wertheimer – Baletić, 1999).

5. Savremene globalne migracije u kontekstu problema depopulacije stanovništva

¹³ Amerikanci, pripadnici više srednje klase, recimo, imaju običaj da koriste kraće godišnje odmore više puta godišnje, kada putuju na egzotične destinacije (Karipska Ostrva, Centralnu Ameriku) i sl.

U sklopu postmodernog ili posttranzicionog demografskog razvitka razvijenih država Zapada nameće se jedna dilema. Da li imigracioni talasi mogu da posluže kao kompenzacija negativnih posledica novog demografskog režima (negativni prirodni priraštaj domicilnog stanovništva, višedecenijski nizak fertilitet¹⁴, poodmakao proces starenja stanovništva)? Ako bi imigranti bili rešenje, koji je to njihov broj koji bi trebalo da se «uveže»? Procene UN su da bi od 1995 - 2050 godine Evropska Unija godišnje trebalo da dostigne neto imigraciju od 13 miliona ljudi (European Population Committee, 2002). Pored tako velikog broja, koji je teško ostvariti, problem nastaje i zbog toga što sami imigranti, takođe stare, čime se ne rešava problem vitaliteta populacija. Dalje, dobro je poznato da oni više utiču na brojnost nego na volumen populacije, a vrlo brzo, po asimilaciji, prihvataju reproduktivne norme i druge oblike ponašanja svojih sugrađana.

U Evropi kao i u SAD-u osećaju se nedostaci radno aktivnog stanovništva unutar određenih grupa zanimanja (nekvalifikovanih i manje stručnih). Kao posledica sklerotizacije stanovništva i radne snage Evropska Unija ima nepovoljan odnos izdržavanog i radno aktivnog stanovništva, kao i akutne probleme oko isplate penzija i održivosti penzionih sistema, a iz svega toga proističu i brojne socijalne, medicinske i kulturne posledice. Otuda nije neobično što se u odsustvu efikasnih mera i politika u oblasti rađanja pribegava pažljivoj selekciji priliva stranaca, njihovog zapošljavanja i trajne integracije.

Slično je i sa ukupnom demografskom situacijom u Srbiji, koja je već duže vremena izložena veoma nepovoljnom razvitku (osim gore opisanih trendova nedovoljnog rađanja i obnavljanja stanovništva, porast mortaliteta tokom poslednje decenije 20 veka, zatim emigracija mladih, direktni i indirektni ljudski gubici). U tom smislu, prisilne migracije, tj izbegličko stanovništvo, zaista je doprinelo ublažavanju ovih negativnih efekata. Naime, delimično je kompenzovan pad izazvan negativnim prirodnim priraštajem. Tako se u Vojvodini po prvi put nakon perioda depopulacije tokom 1990-tih beleži porast stanovništva¹⁵. Priliv ovog novog stanovništva nije, međutim, iskorišćen na produktivan način u smislu stvaranja programa njihove aktivne integracije i ubrzanja ekonomske transformacije domaćeg stanovništva i društva, imajući u vidu kapital koji su

¹⁴ Stopa ukupnog fertiliteta u Evropskoj Uniji se kreće oko 1,37 dece po 1 ženi (Demeny, 2003)

¹⁵ Da nije došlo do priliva izbeglica stanovništvo Srbije bi u popisu 2002 bilo manje za 5,1%, a Vojvodine čitavih 9,2%.

oni sobom poneli (sveži kapital od prodaje nepokretnosti, ušteđevine, zatim, stručna znanja, obrazovanje i veštine, socijalni kapital, veze i poznanstva).

Šira literatura:

Blagojević, Marina (1991) Srpske seobe sa Kosova od kraja 60-tih godina: društveni činioци, u *Srbi i Albanci u XX veku* (naučni skupovi SANU, knjiga LXI, Odeljenje istorijskih nauka, knj 20, str 423-439)

Bobić, Mirjana (2005) «Migracije» u Milenković, Ivan et al, *Studije o Izbegličtvu*, Beograd : Grupa 484

Cvetković, Vladimir N (1998) *Strah i poniženje: Jugoslovenski rat i izbeglice u Srbiji 1991-1997*, Beograd: Institut za evropske studije

Grečić, Vladimir

Morokvašić, Mirjana (2003) Migracije u Evropi: zabrinutost povodom proširenja Evropske Unije na istok, *Stanovništvo*, br 1-4, god XLI

Petrović, Ruža (1987) *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Beograd: IIC SSO

Petrović, Ruža i Blagojević, Marina (1989) *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije*, Beograd:SANU

Vuksanović, Gordana (2001) *Jugoslovenske izbeglice između želja i mogućnosti za povratak*, Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad.

Zbornici Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: Bolčić, Silvano et al, (1995) *Društvene promene i svakodnevni život : Srbija početkom devedesetih*, Bolčić, Silvano i Milić, Anđelka (ur) 2002 *Srbija krajem milenijuma; razaranje društva, promene i svakodnevni život*.

Primeri za vežbanje:

Demografska statistika 1999, tabela 7-2 , (ili neka drugo godište, ista tabela, Beograd : SZS)

1. Analizirati razlike u migracionom saldu po delovima Srbije, 1993-1999;
2. Iz koga dela Srbije se relativno najviše iseljavalo, a u koji se relativno najviše doseljavalo stanovništvo u intervalu 1993-1999?

3. Analizirati apsolutne brojeve doseljenih i iseljenih po delovima Srbije, odnosno u Crnoj Gori?

Tabela 7-5, Demografske statistike 1999, (Preseljavanja stanovništva prema polu, starosti, aktivnosti i zanimanju u 1999 (ili novijeg datuma)

1. Uporediti strukture po aktivnosti doseljenih i odseljenih muškaraca i žena
2. Uporediti strukture po zanimanju doseljenih i odseljenih muškaraca i žena
3. Uporediti starosne strukture aktivnih doseljenih i odseljenih, muškaraca i žena
4. Uporediti starosne odlike doseljenih i odseljenih stručnjaka, umetnika, muškaraca i žena
5. Izračunati koeficijente feminiteta za doseljene i odseljene po pojedinačnim grupama zanimanja